

*Кыдырова Б.А.***ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВ – ААЛАМДЫН АКЫЛМАН СҮРӨТКЕРИ***Кыдырова Б.А.***ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВ – ГЕНИЙ МИРОВОГО
ХУДОЖЕСТВЕННОГО СЛОВА***В.А. Kydyrova***CHYNGYZ AITMATOV IS GENIUS ARTIST IN THE WORLD**

УДК: 801.8

Макалада Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы көркөм табылгалар, калем эсинин көркөм дүйнөсү жөнүндө маалымдалат. Ааламдын сүрөткери алгачкы жазуучулук сөз берметтерин, турмуш сабактарын, өзүнүн кичи мекени Шекерден алып, дүйнөнү таанып билгени макалада баяндалат. Күндөлүк жашоо-турмушта пайда болуп жаткан өсүп-өнүгүүлөр, изденүүчүлүк менен табылган жөрөлгөлөрдү ачык чагылдырып, жөнөкөй адамдын образын, ак ниет эмгегин, адебин, ыйманын, сүйүү сезимин, адам тагдырын, турмуштагы ордун, ыйман тазалыгын, адам болуу аруулугун, адамдардын бири-бири менен болгон байланышын, бактылуу болуу үчүн акыйкат күрөштү сүрөттөгөн, аалам акылманынан чыгармалары макалага өбөлгө түзөт. Акылман сүрөткердин гүл азыгы-эл тагдыры, эл турмушу. Алп талант, көркөм сөз өнөрүнүн чебери, көркөм сүрөткер, классик жазуучу, коомдук турмушта болуп жаткан жаңылыктарды, эл тагдырын чыгармаларында чагылдырат.

Негизги сөздөр: көркөм сөз, сүрөткер, адеп, ыйман, аруулук, ак эмгек, адам тагдыры.

В статье рассказывается о художественном мире, находчивости Чынгыза Айтматова в своем творчестве. В статье описывается то, как мировой художник получил свой начальный писательский бисер слов, жизненные уроки в своей маленькой родине Шекер и познал мир. В статье ярко отображаются развития, случающиеся в повседневной жизни, обычаи, обнаруженные поиском, описаны образ простого человека, честный труд, воспитанность, совесть, чувство любви, судьба человека, его место в жизни, чистота совести, чистота быть человеком, связь между людьми, борьба за справедливость ради счастья. Пища для цветка мудреца-художника – судьба и жизнь народа. Великий талант, мастер художественной литературы, писатель-классик в своих произведениях показывает новости, происходящие в общественной жизни и судьбу народа.

Ключевые слова: художественное слово, художник нравственность, вера, чистота, честный труд, судьба человека.

On this article described Chyngyz Aitmatovs artistic discoveries and authors own artistic peace. The article describes how the world artist received his initial writing beads of words, life lessons in his little homeland Sheker and learned the world. The article clearly displays the developments that occur in everyday life, the customs discovered by the search; describes the image of a simple person, honest work, good manners, conscience, a feeling of love, the fate of a person, his place in life,

purity of conscience, purity of being a man, communication between people, the struggle for justice for happiness. Food for the flower of a wise artist is the fate and life of the people. Great talent, a master of fiction, a classic writer in his works shows the news taking place in public life and the fate of the people.

Key words: artistic word, artist morality, faith, purity, honest work, the fate of man.

Талас өрөөнүн жарып, далай тарых-тагдырларды кылым бүктөмүнө калтырып, өмүрдүн элеси сыяктанып, Күркүрөө суунун боюнда Шекер деген кичинекей айылда дүйнөнү дүңгүрөткөн алп талант мындан 90 жыл мурун ааламга келди. Балалыгы ушул суунун кыласында өтүп, дал ошол саяда ал дүйнөнү таанып билди. Эң биринчиден жазуучулук сөздү, эң биринчи турмуштук сабакты Шекер айылынан алды. Аалам алпы Ч.Айтматовдун жаркын талантынын дүркүрөп ачылышы 50-жылдардын орто ченине насип этти. Коомдук турмушта пайда болуп жаткан жаңы көрүнүштөрдү, өсүп өнүгүүлөрдү, жаңы изденүүчүлүк менен табылган мыкты жөрөлгөлөрдү, ачык-айкын чагылдыруу, аны кеңирүү жайылтуу зарылчылыгын алдыга максат койду. Карапайым жөнөкөй адамдын образын, турмушун, асыл эмгегин, адеп-ахлагын, ыйман-адебин, сүйүү сезимин, терең жана жогорку көркөмдүктө чагылдырып, жаңы адамдын ак ниет эмгегин, адам тагдырын, турмуштагы ордун, адамдар ортосундагы бири-бири менен болгон байланыш мамилелерин, ыйман тазалыгын, канткенде адам уулу адам болорун, аруулукту, бак-таалайын акыйкат күрөштү, умтулууларын көркөм сүрөттөп көрсөткөн чыгармалар биринин артынан бири жаралды. Ч.Айтматовдун өзүн-өзү сыноонун, изденүүсүн, көркөм дүйнөсүнүн ачылышына Москвадагы Жогорку адабий курста окугандыгы орустун жана дүйнөлүк классикалык адабият менен таанышуусу келечек талантын өсүшүнө чоң эстетикалык өбөлгө болду. Руханий изденүүлөрдүн, чыгармачылык өсүп-өнүгүүсүнө өкүм сүргөн турмуштун ачасынан кере дем алуу менен, тарыхый шартта көркөм дөөлөттөрүн топтоого мүмкүнчүлүк түзө алды. Ал талант, көркөм сөз өнөрүнүн чебери, көркөм сүрөткер, атактуу классик

жазуучу заманыбыздагы болуп жаткан жаңылыктарды, эл тагдырын, турмушун, күткөн үмүт мүдөөсүн, өз чыгармаларында тайманбай чагылдырып берүүгө белсенди. Эл тагдыры, эл турмушу-көркөм сүрөткердин гүлазыгы. Ч.Айтматовдун алгачкы чыгармаларынан баштап эле бүгүнкү күндө жаңы адам жөнүндөгү түшүнүк менен, адеп-ахлактын идеялар чырмалышкан каармандарын адептик жана рухий жан дүйнөсүндөгү жүрүш-туруш мүнөзүндөгү касиеттерге, турмуштун татаал проблемаларына тартынбай, ачык-айкын кайрылышы китеп окурмандары менен адабий сынчылардын көңүлүн бурду. Азыркы замандын курч проблемалары тууралуу ой жүгүрткөн жазуучу дайыма жаңы доордун кандай серпилишинен, анын идеяларынан, этикалык ышкы сезимдеринин жана кагылыш күрөштөрүн өз чыгармаларынын калыптануусун чагылдырбай кое алган жок. Турмуш өзү жараткан адамдарды өлбөс-өчпөс каармандардын образына айлантып, кыргыз адабиятында буга чейин көтөрүлө элек, турмушка активдүү катышкан жеке кызыкчылыгы менен коомдук кызыкчылыкты айкалыштыра алган, ички жан дүйнөсү бай, жогорку адамгерчиликке кайталангыс сапатка ээ болгон залкар идея, терең мазмунду өзүнө камтыган, эрки күчтүү каармандарды сүрөттөп, алардын үлгү боло аларлык образдарынын галереясын түзүүгө мүмкүнчүлүк алды. Кыргыз адабиятындагы жаңы башталмалардын даана белгиси, автордун чыгарчылыгын орус тилинде баштоосу эле. Мындай учур Айтматовго чейин кыргыз адабиятынын тарыхында эч болгон эмес. Чыгармачылыгынын адеп-ыймандык кадамы кайчы кесилишкен жолдор менен башталган.

Бир чыгарманын артынан экинчиси жаралып, кыргыз адабиятынын айдынында өзүнчө бир көркөм дүйнө пайда болгондон кийин гана, Ч.Айтматов кош тилдүүлүктө бирдей жазган билингвист жазуучу болуп чыга келгенин билебиз [9]. Башка жазуучулар ийине жеткире ачып бере албаган адам рухунун татаал дүйнө сырын, ички сезимдерин терең ойлор менен ачып бере алды. Соолбос булактай уюткулуу ойлору турмуштун не бир бийик асман мелжиген ашуулары менен айкалышып, адабиятта али бут баспаган жаңы чыйырга жол салды. Чынгыздын М.Ауэзов менен Луи Арагонду тамшандырган «Сүйүү жөнүндөгү эң улуу дастан» - деген баага татыган «Жамийла» повести сыяктуу чыгармасы жаралды. Бул чыгарма ак жолтой, жолу ачык, топ бузар чыгармаларынын алгачкысы, алпештеген ардагы. Сүйүү жөнүндө кимдер гана жазбады. Чыгыш элинде ашыктыктын туу чокусу деп эсептелген «Лайли менен Мажнунда» да калемгердин чыгармасындагыдай сүйүү мынчалык ийине жеткире даңкталган эмес. Анын бири турмуштун,

жаратылыштын, адам менен адамдын ортосундагы психологиялык мамилелерди көрө билип кабыл алуусу эсептелет. «Жамийла» повестинен айлуу август түнүндөгү эстен кеткис окуядан кийинки бир үзүндүнү алалы:

- Бери келчи Данияр, кашка аттын такасы шалкылдап калыптыр, жулуп таштачы, кармап берейин!

Данияр аттын туягын эки тизесинин ортосуна кысып, таканы жулуп алып өйдө боло бергенде, Жамийла аны карап, акырын гана айтты:

- Сен эмне эчтеке түшүнбөйсүңбү? Же менден башка кыз-келин түгөнүп калыптырбы?

Данияр ылдый карап унчукпады.

- Болбосо, мага эле оңой дейсинби? - деди да, Жамийла үшкүрүп алды [7, I, 245-б.]. Аттын такасы, бул шылтоо. Жамийланын айтайын дегени башка. Маселени мындай ачык кабыргасынан коюу, бир гана Жамийланын колунан келет. Көңүлүндөгүнү жаап-жашырбай, ачык айтат, ток этер, эң бир аянычтуу, талылуу жерин айтып жатат. Жамийла ымандай сырын төгүп, ачыкка чыгып жатат. Даниярдын эмне деп айтканы Сейитке угулбайт. Данияр буга чейин ички сезимин эч жерде Жамийлага айткан эмес. Жамийла мурдатан эле сезип-туюп, жүрөгү менен угуп, билип жүргөндөй анык ачыкка чыгат. Тунук сүйүүнү дана-залап, таза сезимдүү наристенин (Сейиттин) көзү менен карап билгизгенин көрөбүз.

Ооба, бул сүрөттө күзгү кең талаада бүчүлөнбөгөн кең шинели жакжайып, алдыга умтула баскан Данияр менен анын жанында асма баштыгын кармагып, кубанычтуу келе жаткан Жамийла... Жамийла, менин алтын жеңем! Силер азыр кайдасыңар? Кайда болсоңор да сапарыңар бактылуу болсо экен! Коркпо Жамийла, алыс жолдон сенин жолуң бак-таалай жолу, андан күмөн санаба! Жамийла, сен турмушта адилеттүү туура жол баштадың. Жайкалган кең талаа сенин жашооңдун актай барактан башталышы! Сенин бактылуу болууга акың бар. Сен бактылуусун, жолунду улай бер, Жамийла!

Сынчы Озеров айткандай: «Чынгыз көшөрүп олтуруп азаптуу жеништерге жеткен күрөшчүл, адамдын асылдыгын даңазалаган жазуучу». Кооз жаратылышты коргоп сактоого үндөгөн, адам менен табияттын байланышын чыңдаган, табийгат менен адамдын таттуу мамилесин бекемдеген, табийгат сулуулугун көздүй карегиндей сактоого үндөгөн «Ак кеме» повестинин жарыкка келиши бүтүндөй коомчулук үчүн күтүүсүз болду. Чыгарманын негизин «Мүйүздүү Бугу энеге» байланыштуу легенда менен токой коругунда жашаган адамдардын реалдуу турмушу түзөт. Калем ээси кыргыз элинин байыркы тарыхына, азыркы күндүн талабы менен көз чаптырып, кылымдар

бою улуу муундан урпактарга калган рухий маданиятына таянат. Повестте энчилүү аты жок Балага таятасы Момун чал айтып берген Мүйүздүү энеден башка табиятта ыйык, сырдуу нерсе жок. Бугу эне кыргыз тоолорундагы реалдуу Бугу гана эмес, баарынан мурда ата-бабадан келе жаткан эзелки мурас, символ, ыйык эненин элеси, адам баласы тутунган идея. Бугу Энеге болгон мээрим жаратылышка болгон чексиз сүйүү, Бугу Энеге кол көтөрүү энеге кол көтөрүү менен барабар. Мүйүздүү-Бугу Эне акылдуу, күчтүү, адамдарга жакшылык алып келүүчү идеал. Бала дал ошондой түз кабыл алат. Ошондуктан бугуну атуу, мүйүзүн чабуу-байыркы адам тукумун апааттан сактап калган Мүйүздүү Энеге кол салууга барабар мүйүздүү эне жомогун үйрөткөн, анын бар экенин ишенирген таятасы, бугуну өз колу менен аткан киши. Повесттен биз буларды окуйбуз: «Бала тиштенип кыймылсыз жатты. Ал жүрөгү айлангандан карманып тиштенбеди. Мүйүздүү Бугу Энени өлтүрүп, этин жеп жаткан мобу кишилерди эчтеме кыла албаган алсыздыгына жаны кашайып, ыйлап жиберүүдөн карманып, тиштенип жатты. Колунан келер айла таппады». Ыпластар чөйрөсүндө жашоодон тажап, тунук сезим менен сууга балык болуп сүзүп кетти [7, III, 159-б.]. Көркөм сүрөткер роман жанрына кайрылып 1980-жылы «Кылым карытар бир күндү» жаратты! Романда бир тууган казак элинин жашоо турмушу, тарыхы менен байланышта чагылдырылган. Реалдуу дүйнө менен фантастика жуурулушкан роман Сары-Өзөк деп аталган чөлкөмдө болгону сегиз түтүн үй-бүлө жашайт. Ошол Сары-Өзөктө жунжандар колго түшкөн туткунду ойго келбеген мыкаачылык менен жазалашкан. Ошондой туткунга шордуу Найман уруусунан чыккан эненин уулу Жоломан туш болгон. Эсакылынан ажырап, өзүн адам элем деп ойлобой, башы кара, аягы айры макулук маңкурт болуп, ээсин гана тааныйт, бар болгону анын жашоосу кара курсак. Сары-Өзөктүн кайсы эрме чөлүндө төө кайтарып жүргөн маңкурт уулун таап, ботодой боздоп, аза кошогун кошкон энени эсибизге алсак: «Кулунум, сени эс учундан ажыратып жатканда, кулунум, кычкачтап жаңгак чаккансып, башыңа шири кийгизип, мээнди чагып жатканда, кулунум, чамгарлап мычкып мээнди чанагынан коркунучтун кан-шүүшүнү аралаш көзүң чыгып баратканда, кулунум, Сары-Өзөктүн түшүмү жок кыямат оту жаныңды куйкалап, канын катып жатканда, эринине бир тамчы суу тамызбай, асман мисирейгенде, мына ошондо бүт дүйнөгө жан берген, жараткан Эгебиз Күн сага жексур көрүнүп, жарык

чаккан күн эмей эле ааламдагы жаркын Эгелердин эң караңгысы сен экенсиң деп күндү каргай алдың бекен?..» Эне байкуш уулун эсине келтирейин деп убаркерчилик тартат. Уулу мээлеп энени как жүрөкө атат... [7, IV, 139-б.].

Мындай адабий көркөм дөөлөттүн баалуулугун түзгөн көөнөрбөс актуалдуу, руханий, психологиялык романда эң ири жетишкендиктердин бири болуп саналат. Жоломан эс-акылдын, зомбулуктун маңкурту болсо, Сабитжан азыркы доордун кат тааныган, кесиптин ээси, өзүн алдынкы интеллигент катары санап жашаган бүгүнкү күндүн маңкурту. Аалам кезген Найман Эне баянын, зар үнүн, дүйнө элине таанытты.

Ооба, дүйнө эли Чыңгыздын Даниярын, Жамийласын, Дүйшөндү, Толгонайды, Аселди, Илиясты, Эдигейди, Найман Эненин зар какшаган кошогу менен ыпластар чөйрөсүнөн тажап, балык болуп сүзүп кеткен наристенин сезимтал жүрөгүн таанышты. Айтматовдун каармандары географиялык аралыктарга, улуттар арасында көчмөн болбостон, искусстволор арасында да көчмөн болуп кетишти. Булардын кээ бирлери графикада, скульптурада, живописсте жүрсө, экинчилери кинолордо, операда, балетте жүрөт. Мүйүздүү Бугу эне, Эне бейит баянын Раймалы менен Бегимайдын ак сүйүүсүн, Жамийла менен Даниярдын тунук махабатын, жигит күчүн майтарган маңкуртчулук жөнүндө кино тасмага тартылып дүйнө кезди. Бүгүнкү күндө аалам алпынын чыгармалары 170тен ашуун тилге которулуп, кыргыз элинин бар экендиги дүйнө окурмандарына таанылды. Ата Журт, Жер эне, адамдын улуулугу, бийиктиги, таза абийир, ыйман-адеп, бийик адамгерчилик жөнүндө адамзатка жар салган, «Адамга эң кыйыны күн сайын адам болуу» деген улуу калемгер адамдарга руханий гүлазык берип, жаңыча көз караш менен жашоого үндөгөн кудурет күч.

Адабияттар:

1. Акматалиев А. Чыңгыз Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланышы. - Ф., 1981.
2. Айтматов Ч. «Кылым карытар бир күн». - Ф., 1983.
3. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. - Ф., 1988.
4. Айтматов Ч. I-II-III томдор. - Ф., 1982.
5. Абдыкадыров А. Сын чыйыры. - Ф., 1974.
6. Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. - Ф., 1982.
7. Айтматов Ч. Чыгармалар жыйнагынын 8 томдугу. - Б., 2008.
8. Асаналиев К. Доор менен бирге. - Ф., 1981.
9. Ибраимов К. Көркөм дөөлөттөр дүйнөсүндө. - Ф., 1982